

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ
(ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)

 GÜLAY KARADAĞ ÇINAR* - ŞEYDA ATAY**

 10.53718/gttad.1062553

ÖZ

Özbek Hanlığı Muhammed Şeybanî Han tarafından 1500 yılında kurulmuştur. Devletin başkenti Buhara şehri olup kurucu hanedanın soyu Altın Orda hükümdarlarından Şiban Han ve Özbek Han'a dayanmaktadır. Yaklaşık yüz yıl hâkimiyet süren Şeybanî Hanedanlığı 1598 yılında Abdülmümin Han'ın ölümüyle son bulmuştur. İktidarın yeni sahipleri, soyu Cengiz Han'a dayanan ve Şeybanîler ile akraba olan Astrahanîler (Canîler)'dir. Her iki hanedanlık, hükümet sistemlerini sahip oldukları kültürel mirasa ve yaşadıkları bölgenin şartlarına uygun olarak biçimlendirmişlerdir. Özbek Hanlığı'nın toprak mülkiyeti meselesi de bu anlayışla düzenlenmiştir. Buhara Özbek Hanlığı'nda toprak mülkiyeti iktâ, soyurgal, tanha ve vakıf toprakları şeklinde tasnif edilebilir. Bu çalışmada toprak mülkiyeti tiplerinden özellikle soyurgal ve tanha tipi ele alınacaktır. Her iki uygulamanın birbirinin ardılı olduğu ve siyasi şartlara binaen süreç içerisinde değişim gösterdiği tezi örnekler ışığında tartışılacaktır. Türk, Moğol, İran ve İslam devletlerinde fetihler sayesinde genişleyen ülke topraklarından küçük ya da büyük çaplı bölgelerin ya da bir bölgeden elde edilen gelirin, hükümdar tarafından belirli bir zümre gözetilmeksizin bağışlanmasına soyurgal denilir. Şeybanî hanedanlığı döneminde iktâ ve soyurgal uygulamasına tesadüf edilirken Astrahanîler döneminde soyurgalın kapsamının daraldığı göze çarpmaktadır. Yeni dönemde soyurgal sadece din adamlarına ve âlimlere verilen bağışa dönüşmüştür. Tanha ise hanedan mensuplarına, yüksek rütbeli askerlere ve beylere belirli bir süre zarfında ve babadan oğula intikal etmeyecek şekilde yapılan toprak bağışlarını ifade etmektedir.

Muhammed Şeybanî Han mali ve idari alanlarda pek çok hak kazandıran soyurgal uygulamasıyla Ebu'l-Hayrılı Sultanlar arasındaki güç paylaşımını ve merkezi otoriteyi sınırlama modelini güçlendirmiştir. Ayrıca orduyu yeni fetihlere teşvik etmek ve başarılı olanları ödüllendirmek amacıyla ele geçirilen toprakları yüksek rütbeli askerlere ve beylere pay etmiştir. Timurlu mirasını devralan Şeybanî Hanlığı bu sistemi uygulayarak kuzey, batı ve güney batı istikametinde önemli ilerlemeler kaydetmiş, ülke sınırlarını olabildiğince genişletmiştir. Özbek hanları ülke topraklarını bayındır hale getirmek niyetiyle soyurgalın kapsamını genişletmiş ve fetihlere katılmayan sultanları da hisse sahibi ilan etmiştir. Böylece Muhammed Şeybanî Han'dan itibaren takip edilen toprak politikasıyla esasında kalıcı hibeler desteklenmiştir. Ne yazık ki bu politika bireylerin kazanımlarını devlet çıkarlarından daha önemli hale getirmiştir. Zamanla yerel yönetimler elde ettikleri gücü merkezi otorite aleyhine kullanmaya kalkışmışlardır. Dolayısıyla hükümetler, soyurgal sisteminin her geçen gün merkezi otoriteyi zayıflatmasının önüne geçememişlerdir. Astrahanîler devrinde uygulanan tanha uygulaması tıpkı soyurgal gibi sultan ve boy beylerinin, adlarına tahsis edilen bölge arazisinden geniş ölçüde istifade etmelerine imkân sağlamıştır. Başlangıçta hükümdarlar imtiyaz sahiplerine bazı kısıtlamalar getirerek soyurgal ve tanha sistemindeki olumsuzlukları engellemeye çalışmışlardır. Ancak zamanla boy beylerinin sahip oldukları yetkileri genişleterek ülke topraklarını özel mülkiyetlere dönüştürmüşlerdir. Nitekim soyurgal ve tanha uygulamaları merkezi otoriteyi önemseyen Özbek hanlarının güçlü devlet düşüncesine hizmet etmemiştir. Amaçlananın ötesinde yerleşmeye ve feodal düzene zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Özbek Hanlığı, Şeybanîler, Astrahanîler, Soyurgal, Tanha.

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar/TÜRKİYE, E-Posta: gkaradag@aku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7284-7380.

** Doktora Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Afyonkarahisar/TÜRKİYE, E-Posta: seydaduman58@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6043-0729.

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ
(ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)
THE LAND OWNERSHIP AT TYPES OF SOYURGHAL AND TANHA IN THE BUKHARA
UZBEK KHANATE
(SHAYBANIDS AND ASTRAHANID PERIOD)

ABSTRACT

Uzbek Khanate was founded in 1500 years by Muhammed Shaybani Khan. Bukhara was the capital of Uzbek Khanate, and the lineage of the founder dynasty went back to Shiban Khan and Uzbek Khan (1312-1340) from rulers of the Golden Horde. Nearly a hundred years of rule of the Shaybanid Dynasty ended with the death of Abdulmumin Khan in 1598. The new power holders were the Astrakhanids (The Janids) descended from Genghis Khan and were related to the Shaybanids. Both dynasties formed their government systems according to having cultural heritage and the conditions of the migrated region. This understanding is also organized by the land ownership system of the Uzbek Khanate. The land ownership in the Bukhara Uzbek Khanate can be classified as the ikta, soyurghal, tanha, and the foundation lands. In this paper two types of land ownership, soyurghal and tanha will be examined. It will be discussed that both practices were successive of each other and changed in the process depending on the political conditions with examples. In Turkish, Mongol, Iranian and Islamic countries, granting the small or large-scale territories form state land which expanded thanks to conquests or the income from a domain without regarding the class by the ruler in time determines the general framework of the soyurghal system. Shaybanids used the ikta and soyurghal systems for a hundred years. Then Astrakhanids narrowed the scope of the soyurghal. In this period, soyurghal turned into grants given only to the leaders of the clergy and the scholars. On the other hand, tanha refers to the land grants made to the dynasty members, high-ranking soldiers and Turk and Mongol's begs.

Muhammed Shaybani Khan strengthened the model of power-sharing and limitation of authority among the Abu'l-Khayrids Sultans with the soyurghal system that gave many financial and administrative rights and granting immunity. In addition, he apportioned the captured lands to high-ranking soldiers and begs to encourage the army and reward the victorious soldiers. The Shaybanid Khanate, who took over the Timurid heritage made significant progress in the north, west and south-west directions by applying this system and expanding the country's borders as much as possible. The Uzbek Khans expanded the scope of soyurghal intending to cultivate the country's lands and declared the sultans not joined in the conquests as shareholders. Thus, the successor sultans supported permanent grants by the land ownership policy since Muhammed Shaybani Khan. Unfortunately, this policy made more important the gains of individuals than the state's interests. Over time, the local governments have attempted to use their power against the central authority. The governments could not prevent the soyurghal system from weakening the central authority day by day. Tanha System, which was applied during Astrakhanid Dynasty, enabled the sultans and begs to benefit widely from the region's land allocated to their names, just like the soyurghal. In the beginning, the rulers tried to prevent the negativities in the soyurghal and tanha system by placing some restrictions on the concessionaires. However, they transformed the country's lands into private property expanding the powers of begs over time. Consequently the soyurghal and tanha systems did not serve the strong state idea of the Uzbek khans who cared about the central authority. These practices paved the way for localization and feudal order beyond their purpose.

Keywords: Bukhara Uzbek Khanate, Shaybanids, Astrakhanids, Soyurghal, Tanha.

GİRİŞ

Tarıma dayalı yerleşik toplumlarda toprağın tasarrufu ve toprağa bağlı yaşam sistemi devlet mekanizmasının bel kemiğini oluşturmaktadır. XV. yüzyılın sonlarına kadar göçebe durumda olan Özbekler geçimlerini hayvancılık ve yağma ile sağlarken Maverâünnehir'e intikal ettiklerinde yerleşik düzenle tanışmışlardır. Buharalı Özbeklerin yerleşik hayatın gereklerinden olan tarımsal faaliyetlerle ilgilenmeleri hayvancılığı ve konar-göçer hayatı terk ettikleri anlamına gelmez. Ancak Özbeklerin sosyal ve kültürel hayatında bir değişim başlattığı açıktır. Türk-Moğol kültürüyle yoğrulmuş Özbeklerin yerleşik hayata entegrasyonu Muhammed Şeybanî Han ile başlamış, şehir hayatı ve tarıma bağlı köy yaşantısı Özbek Devleti'nin bir parçası haline gelmiştir. Toprağın işleyişine dair kaideler ve bu kaidelerin uygulanması da devlet kontrollü bir mekanizma ile yürütülmüştür. Şeybanî Han kurmuş olduğu Özbek Hanlığı'nın toprak sistemini henüz hayatta iken taht kavgalarına yol açmayacak şekilde paylaşmış ve çıkabilecek çatışmaları önlemiştir.¹

Bu noktada hanlık sınırları içerisinde yer alan araziler; *vilayet* ve *memleket toprakları* ayrıca hanın

¹ Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeyban Han ve Özbek Siyasal Oluşumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999, s. 168.

bağışladığı *vakıf*, *hazine* ve *hibe* araziler olarak tasnif edilmiştir. “Soyurgal” adı verilen hibe topraklara Özbeklerde sıkça rastlanmaktadır. Zeki Velidi Togan kelimenin Uygurca “suyurgamak” sözünden geldiğini, İlhanlılar zamanında “soyurgal”a dönüştüğünü, temlik, iktâ ve tımarın verilmesi keyfiyetini ifade ettiğini belirtmektedir.² Hükümdarın bir kimseye bağışladığı mülk, ihsan ve imtiyazları ihtiva eden resmi belge olarak da ifade edilmektedir.³ Soyurgala benzer sistemler temliknâme, iktâ ve tımar gibi farklı isimlerle İran, Azerbaycan, Türkistan ve Avrasya bozkırlarında Türk ve Moğol devletleri tarafından uygulanmıştır.⁴ Kamu otoritesinin tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkının kişilere tahsis edilmesi şeklinde ifade edilen iktâ⁵ bir çeşit İslam feodalitesidir. Soyurgal ile iktâ aynı gibi düşünülse de Selçuklulardan itibaren iktâyı uygulayan devletler toprak vergilerine bağlı bir ordu vücuda getirmek üzere sistemi tatbik etmişlerdir. Zaman içerisinde toprak ihsanları ve tasarrufunun biçimi, yaygınlığı ve bundan yararlanan kesimlerin menşei bölgelere göre değişiklik göstermiştir. Bu durum iktânın uygulanmasında bölgesel farklılıkları doğurmuştur.⁶ Örneğin Şeybanî hükümeti devrinde Timur Devleti’nin mirası olarak devreden iktâ sistemi uygulanmış ve bu sistem hanlığın yıkılışına kadar yürürlükte kalmıştır. Özbeklerde iktâ toprakları hanedan mensubu sultanlar, hanedanın önde gelen akrabaları, emirler, bürokratlar, şeyhler ve dervişlere hibe edilmiştir. Bu kişiler belirli bir toprağın mülkiyet, işletme ve faydalanma hakkına sahip kılınmışlardır.⁷

İktânın bir türü olan soyurgal Buhara Hanlığı’nın ilk dönemlerinden itibaren bir nevi özel mülkiyet hakkı olarak yetenekli, başarılı komutan ve yöneticilere “bağış” olarak verilmiştir.⁸ Daha sonra herhangi bir hizmet gerektirmeksizin belli boylardan kimselere ya da ulemaya verilen hibe topraklara dönüşmüştür. Belirli bir toprağın tasarrufunu elinde tutan soyurgal sahipleri vergilerden muaf ve veraset intikaline sahip kimseler olmuştur.⁹ Bu minvalde soyurgal uygulamasının temel amacı ülkenin dört bir yanını mamur hale getirmek, hanedan mensupları arasında olası çekişmeleri ve anlaşmazlıkları önlemek ve onları yönetime dâhil etmektir. Bununla birlikte suistimale açık olan her sistem gibi soyurgal uygulaması da zamanla otorite boşluğuna sebep olmuş ve devletin zayıf olduğu dönemlerde amacının dışına çıkarılmıştır.

1. Şeybanî Özbek Hanlığı’nda Soyurgalın Fonksiyonu ve Tatbiki

Deşt-i Kıpçak bozkırından intikal eden göçer Özbek boylarının, Maverâünnehir, Harezm ve Horasan gibi kentsel ve tarımsal hayatın güçlü olduğu bölgelere gelmesi politik değişimlerle birlikte sosyo-ekonomik ve kültürel değişimlere de yol açmıştır.¹⁰

Özbekler Maverâünnehir’e yerleştikleri zaman ekonomik açıdan adem-i merkezi eğilimlerin güçlü olduğu merkezi toprak sistemi yerine, toprak ihsanları ve vergi muafiyetleri vasıtasıyla kaynakların yerel yönetimler tarafından kullanıldığı bir anlayışla karşılaşmışlardır.¹¹ Bununla birlikte Cengiz soyundan Şeybanî Han, Timuriler’in elinden aldığı hâkimiyeti Moğol siyasi kurum ve kuruluşlarının tesiri altındaki Özbek reformlarıyla şekillendirmiştir. Bu aşamada Özbek siyasi düzeni içerisinde hâkimiyette ortaklık fikri tezahür etmiş ve ülke topraklarının paylaşımı stratejisi takip edilmiştir. Şeybanî Han Maverâünnehir’i ele geçirdikten sonra toprakları kendisine tabi beyler arasında taksim etmiştir. Nasrullahî bu taksimat dolayısıyla Kanber Bey Nayman ve Köpek Kuşçu’nun da hisse sahiplerinden olduğunu ifade etmektedir. Şeybanî Han, Kanber Bey Nayman’a Belh’i soyurgal olarak teslim ederken¹², Harezm’i de beylerinden Köpek Kuşçu’ya vermiştir.¹³ Bu bilgidен hareketle

² Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 287; Mehmet Ölmez bu sözcüğün en eski olarak Budist Uygur metinlerinde “acımak, şefkat göstermek, merhamet etmek” şeklinde yer aldığını belirtmektedir. Mehmet Ölmez, “Dil Verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni”, *Trans Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, İstanbul 2010, s. 167.

³ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 276. Ayrıca bu kelime Abuşka Lügatinde mal vermek, armağan vermek manalarına gelmektedir. Bkz. Muharem Güzel, “*Abuşka Lügati*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi), Erzurum 2002, s. 368. “Daimi ihsan ve in’am bahşış ve ikram. Bkz. Şeyh Süleyman Efendi, *Çağatayca-Osmanlıca Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Yayınları, Tıpkı Basım, C. XIII, İstanbul 2003, s. 195. “İhsân-ı dâyimi ra namend; sürekli verilen hediye” Bkz. Zuhâl Kargı Ölmez, *Mahbûbû'l- Kulûb (İnceleme- Metin- Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1993, s. 371; *Soyurga*: mal vermek, peşkes çekmek, armağan vermek, hoş görmek, hoş tutmak, nimet vermek. *Soyurgal*: Hilat, nimet. Bkz. Niyazi, *el- Lügatu'n-Neva'iyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagata'iyye-i Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayaca Tanıklar*, Haz. Mustafa S. Kaçalın, TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 998; Bkz. Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue*, St. Martin's Press, New York 1991, s. IX; Özgüdenli, *age*, s. 276.

⁴ Harrossowitz Verlag, “History of Historiography of Post Mongol Central Asia and The Middle East: Studies in Honour of John E. Woods”, *Journal of The Royal Asiatic Society*, 17(2), s. 119.

⁵ Mustafa Demirci, “İktâ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 43.

⁶ Kılıç, *agt*, s. 265.

⁷ Abdulkadir Macit, *Şeybanî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, Ankara 2016, s. 295-296.

⁸ Verlag, *age*, s. 120.

⁹ Fragner, “Social and Internal Economic Affairs”, *The Cambridge History of Iran in Seven Volume 6 The Timurid and Safavid Periods*, Edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, United Kingdom, 1986, s. 505.

¹⁰ Kılıç, *agt*, s. 255.

¹¹ Kılıç, *agt*, s. 261.

¹² Abdullah bin Muhammed bin Ali Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no’lu yazma, vr. 472a ve 608 no’lu yazma, vr. 214a; Kılıç, *agt*, s. 185; Ayrıca Merv şehri de Kanber Bey’e verilmiştir. Mansura Haidar, *Central Asia in the sixteenth Century*, Manahor Publishings, New Delhi 2002, s. 116.

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ (ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)

Şeybanî Han'ın yakın beylerine cömert davrandığı söylenebilir. Ebulhayırlı alt-yönetici soyun idaresinde bulunan her bir eyalet toprağı Kanber Bey Nayman örneğinde görüldüğü gibi beyler ile paylaşılmıştır.¹⁴ Ayrıca Kanber Bey Nayman, Şeybanî Han'ın oğlu ve Belh hâkimi Hürrem Şah'ın atalığını da yapmıştır.¹⁵ Şeybanî Han'ın 1509 yılındaki Kazak seferinde ise hayatını kaybetmiştir. Muhammed Şeybanî Han daruga¹⁶ olarak Herat'a tayin ettiği Can Vefa'ya Belh bölgesinin idaresini tevdi ederken Sebzvar vilayetini de Caniş Bahadır'a ihsan etmiştir.¹⁷ Ayrıca Horasan fetihleri kapsamında Herat'a girdiğinde önceki soyurgal sahiplerinin topraklarına dokunmamış, sadece haraç toplanmasını emretmiştir.¹⁸

Zamanla sultan unvanlı aile üyeleri fetihlere katılsın ya da katılmasın, herhangi bir başarı ya da hizmette bulunsun ya da bulunmasın topraklardan hisse almışlardır.¹⁹ Toprak paylaşımındaki bu değişimin gayesi ülke topraklarının her bir karışının bayındır hale getirilmesidir. Şeybanî Han'ın 1507'de Herat'ı almasının ardından yaptığı toprak taksiminde sadece ailesi ve yakın beylerine yer vermesi Buhara ve Semerkand'ın dışında Horasan'ı da kendi aile hissesi olarak görmesinden kaynaklanır. Zira Horasan şehirlerinin ele geçirilmesinde hanedan mensubu sultanların katkısı çok büyüktür. Üstelik ileriye dönük yeni toprak kazanımına teşvikin önünü açan bir yönetim stratejisidir. Nurten Kılıç'a göre diğer Özbek Sultanlarının çoğu zaman devlet politikasının bir tezahürü olan fetihlere destek vermemesi, pasif ve kayıtsız kalmaları ya da en kritik zamanlarda desteklerini çekmeleri hisse sahiplerini belirlemede etkili olmuştur.²⁰ Bu kayıtsızlığın devletin istikbali noktasında ciddi sıkıntılara yol açacağı göz önünde bulundurulduğunda cezai yaptırımın da önü açılmıştır. Nitekim Kazak seferinde sultanların yeterli çabayı göstermediğini düşünen Şeybanî Han onları toprak taksiminde yaptığı değişiklik ile cezalandırmış ve fetihlerin devamlılığındaki kararlı tutumunu, hiçbir disiplinsiz harekete yer vermeyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Nasrullahî'nin ifadesine göre Kazak seferinde Ebulhayırlı Özbek Sultanları gerekli çabayı göstermemişlerdir. Bu sebeple Şeybanî Han, sultanların tasarrufu altındaki toprakların değişimine giden süreci başlatmış, Türkistan'ı Köçkücü Sultan'dan ve Buhara'yı Ubeydullah Sultan'dan alıp Seyyid Aşık'a vermiştir. Hamza ve Mehdi Sultan'ın idaresindeki Hisar memleketinin yeni sahibi ise Ubeydullah olmuştur.²¹ Elbette ki bu tavrı nedeniyle Şeybanî Han, sultanların tepkisini çekmiş ve ileride zuhur edecek olan Özbek-Safevi savaşında rencide edilen bu sultanlar tarafından yalnız bırakılmıştır.

Şeybanî Han izlediği toprak politikasıyla bir merkezden dağıtılan geçici toprak ihsanlarını değil siyasal ve ekonomik özerkliğe sahip merkezler ortaya çıkaran kalıcı hibeleri desteklemiştir. Nitekim Ebulhayırlı Özbek sultanları yasa çerçevesinde sahip oldukları bu hisseleri özel mülkleri olarak görmeye başlamışlar, zamanla bağımsız yönetimlere dönüşmüşlerdir.²² Bu gelişme devlet menfaatini olumsuz etkilemiştir. İdari parçalanmışlık hali askeri ve dini zümre içerisinde de kendini hissettirmiş, yönetime yakın bireylerin ferdi kazanımları devlet çıkarlarından daha önemli hale gelmiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere Şeybanî Han'ın Kazak seferindeki kayıtsızlıkları dolayısıyla Ebulhayırlı Özbek sultanlarını cezalandırması 1510 yılı Özbek-Safevî mücadelesinde onların pasif davranarak tepki geliştirmelerine neden olmuştur. Bu tavır onların sahip oldukları hisseleri kendi mülkleri olarak değerlendirdiklerinin ve hanın müdahalesini hoş karşılamadıklarının bir kanıtıdır.²³

Nasrullahî'nin anlatımından anlaşıldığı kadarıyla Muhammed Şeybanî Han'ın ölümüne müteakip müteveffa hanın amcası Süyünç Hacı Sultan tahta çıkmıştır.²⁴ Süyünç Hacı, Şeybanî Han'ın son toprak

¹⁵ Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma, vr.470b ve 608 no'lu yazma, vr. 212b.

¹⁴ Kılıç, *agt*, s. 208.

¹⁵ Kılıç, *agt*, s. 206.

¹⁶ Buhara Hanlığı'nda Muhammed Şeybanî Han döneminden itibaren feth olunan bölgelere darugalar atanmış ve bu kişilere askeri görevler tevdi edilmiştir. Barış zamanlarında şehri yöneten darugalar savaş esnasında ise emrindeki askerlerin yağma, talan gibi faaliyetlerine engel olmakla mesul tutulmuşlardır. Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 176-177.

¹⁷ Haidar, *age*, s. 116; Şeybanî Han'ın Can Vefa Mirza'yı Herat'a vali tayin ettiği bilgisi için bkz. Khwandamir, *Habibu's-siyar*, Tome Three, *The Region of the Mongol and Turk*, Part Two: *Shahrukh Mirza-Shah Ismail*, Translated and Edited by W. M. Thackston, Harvard University, Cambridge 1994, s. 539.

¹⁸ Khwandamir, *age*, s. 539.

¹⁹ Kılıç, *agt*, s. 351.

²⁰ Kılıç, *agt*, s. 185-186.

²¹ Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma vr. 472a-472b ve 608 no'lu yazma, vr. 214a; Kazak seferi ile ilgili Hunci kış şartlarından dolayı askerlerin ve hayvanların takatsiz kaldığını ifade etmektedir. Bkz. Fazlullah bin Ruzbehan Hunci, *Mihmännâme-yi Buhara (Târihi Padişâhi Muhammed Şibani)*, yay. haz. Menuçehr Sütüde, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1341, s. 202.

²² Kılıç, *agt*, s. 189.

²³ Kılıç, *agt*, s. 192; S. Serkan Ükten, "Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci", *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 68.

²⁴ Buhara Özbek Hanlığı'nın yönetim anlayışı üzere hanlık makamına yaşça en büyük sultan geçiyordu. Muhammed Şeybanî Han öldürüldüğü sırada hanedanın en yaşlı sultanı Köçkücü (Küçüm) Sultan idi. Bu nedenle pek çok araştırmada Özbek Hanlığı'nın ikinci hanı olarak Köçkücü Han'ın ismi zikredilmektedir. Audrey Burton, *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Routledge Press, New York 2019, s. 549; Macit, *age*, s. 97; Mirza Haydar Duğlat ise tıpkı Nasrullahî gibi Muhammed Şeybanî Han'dan sonra tahtın varisi olarak Süyünç Hacı'ye işaret etmiştir. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi: Geride Braktıklarımızın Hikâyesi*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 457; M. Alpargu ise Süyünç Hacı'nın kısa süreliğine hanlığın başına geçtiğini, söz konusu tahsisleri gerçekleştirdiğini ancak Özbekler arasında birliği sağlayamaması nedeniyle aynı yıl tahta ağabeyi Köçkücü Han'ın çıkarıldığını beyan etmiştir. Mehmed Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. 8, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye

paylaşımı kararını iptal etmiş ve ilgili kişilere önceki mülklerini iade etmiştir.²⁵ Süyünç Hacı'nın sultanları memnun eden bu yaklaşımı hâkimiyetini meşrulaştırma ve güçlendirme çabasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca han bu toprak paylaşımı dolayısıyla peyda olan çatışmaları önlemek ve bir sonraki askeri girişiminde tüm sultanları yanında görmek istemektedir. Abdullah Han döneminde soyurgal topraklar daha ziyade hanedan üyelerine tahsis edilmiştir. Misal Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin Horasan'a girerek Meşhed ve Nişabur vilayetlerine kadar pek çok yeri ele geçirmiş ve hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir.²⁶ Bu fetihlerin ardından Abdullah Han, Abdülmümin'e Belh ve çevresini soyurgal olarak vermiştir.²⁷ Ayrıca Kılıç Kara Sultan'a Karşi ve Sagarçi'yi, Hüsrev ve İskender Sultan'a da Fergana'yı vermiştir. Böylece genel anlamda soyurgallar hanların, sultanlara bağlı olduğu topraklara dönüşmüştür.²⁸

Özbek politik düzeninde mühim rol oynayan bir diğer grup boy beyleridir. Özbek Hanlığına bağlı boyların en önemlileri Kuşcu, Nayman, Böyrek, Karluk, Dürmen, Kongrat ve Kiyat olup bu boyların beylerine önemli bölgeler soyurgal olarak verilmiştir.²⁹ Soyurgalları sayesinde ekonomik bağımsızlığını kazanan sultanlar ve beyler, merkezi hükümetin kararlarını beğenmediklerinde hükümdarlarını dış düşmanlar karşısında yalnız bırakmışlardır. Devletlerarası savaşlarda hanın emrine rağmen yetiştirdikleri askerleri merkezi orduyla birleştirmek yerine pasif kalmayı tercih etmişlerdir. Bu bağlamda hâkimiyette ortalık çerçevesinde sahip olunan mülkler, ona sahip olan sultan ya da beyler tarafından bir gelir kaynağı olmanın dışında siyasi ve ekonomik bir baskı aracına dönüşmüştür. XVI. yüzyıl boyunca soyurgal mülklerin sayısı günden güne artmıştır.³⁰ Soyurgal Daranlar (soyurgal sahipleri) her türlü vergiden muaf, toprağı işletme ya da toprağı işleyen köylünün vergisini kendi adına toplama yetkisine sahiptirler. Soyurgal sahipleri kontrolündeki bölgenin küçük veya büyük olmasına göre yönetimde etkin olabilmişlerdir. Bu tür toprak ihsanları XVI. yüzyılın ortalarından itibaren han ile beyler arasındaki dengeyi değiştirmiş, merkezi otorite büyük darbe almıştır.

Soyurgallardan pay sahibi olan bir diğer kesim din adamlarıdır. Fergana bölgesindeki Kızılabat, Adak ve Kasan gibi şehirler Sultan Seyyid'in evlatlarına soyurgal olarak verilmiştir. Fergana Seyyidlerinden Fazilali'ye yapılan toprak ihsanı 1552'de Taşkent hâkimi Süyünç Hacı adına yazılmış bir belgeyle tespit edilmiştir. Bunun dışında Süyünç Hacı'nın oğullarından Nevruz Ahmed Han, demir ve maden kaynaklarını Seyyid Şemseddin Muhammed Horasanî'ye soyurgal olarak verirken Andican Şeyhülislamı Mevlana Burhan Kadı'ya da soyurgal ihsanında bulunulmuştur.³¹

2. Astrahanî Dönemi Özbek Hanlığı'nda Tanha Uygulaması

Astrahaniler döneminde soyurgal uygulaması devam ettirilmekle birlikte mahiyeti daraltılmış eski işlevini yitirmiştir. Onun yerini alan tanha uygulaması almıştır. Tanha askerlere verilen bölge arazisinden vergi toplama hakkını ifade etmektedir. Bu hak kişinin yaşam süresiyle sınırlı olup ardıllarına miras bırakmaması şeklinde tanımlanmıştır. Ancak zamanla bazı beyler merkezi otoriteden bağımsız hareket ederek bu uygulamanın içeriğinde değişikliğe gitmişler ve mevcut kanunu uygulamamışlardır.³² Tanha uygulamasında tanhadar olan asker devletten berat yani vergi için ruhsatname almaktadır. Toprağı işleyen köylünün tanhadara karşı sorumluluğu defterlere kaydedilmiştir. Bu defterler tanhaya yasal bir nitelik kazandırmıştır. Astrahaniler döneminde merkez ile yerel beyler arasında süren toprak çatışması bu dönemin merkezileşmeden tamamen yoksun olduğunu göstermektedir.³³ Astrahanî Hanedanı döneminde yerel beylerin gücünü kırmak için ciddi girişimi Ubeydullah Han gerçekleştirmiştir. Ubeydullah Han, beyler arasındaki gücü dengelemek için yüksek askeri ve sivil makamlara köle kökenli kişileri yerleştirmiştir. Arazileri babadan oğula geçen bir sisteme dönüştürmemek için tanha ihsanlarının tutulduğu defterleri ortadan kaldırmak istemiştir. Ancak bu durum halkı da olumsuz etkilemiş köylü için ekilecek alan kalmamıştır.³⁴

Yayınları, Ankara 2002, s. 561.

²⁵ Nasrullahî'nin ifadesi üzere Süyünç Hacı Han Hisar memleketini Hamza ve Mehdi Sultan'a, Buhara'yı Ubeydullah Sultan'a, Keş, Nahşeb, Hazar, Derbend ve Ceyhun kıyasına kadar Derbend'e bağlı yerleri Timur Sultan'a vermiştir". Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma vr. 473b ve 608 no'lu yazma, vr. 215a.

²⁶ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî II. Cilt-2. Kitap 4.5.6. Kısımlar*, çev., Ali Genceli, Yay. Haz. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 85.

²⁷ Hafız Tanış İbn Mir Muhamed Buharî, *Şerefnâme-yi Şahi*, C.II, Fars Dilinden Sadık Mirzayev Tercümesi: İlmî muharrir, neşreden, söz başı ve izahlar müellifi: Boriboy Ahmedov, Taşkent 1966, s. 112.

²⁸ Mehmet Alparğu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar, Ankara, 1995, s. 118.

²⁹ Kılıç, *agt*, s. 212; Bu boylardan Kuşcu, Nayman, Karluk ve Böyrek, Coçi'nin oğullarından Batu Han ve Şeyban Han dönemlerinde ön plana çıkmışlardır. Öyle ki Batu Han, kardeşi Şeyban Han'ın başarıları sonucunda bu boy beylerini ona tabi kılmıştır. Bkz. Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma, vr. 465b ve 608 no'lu yazma, vr. 208b.

³⁰ Kılıç, *agt*, s. 263.

³¹ Kılıç, *agt*, s. 266; Şeybaniler döneminde hanlığın maden işletmeleri hakkında detaylı bilgi mevcut değildir. Maden yataklarına ise özellikle Amu- derya (Ceyhun) çevresinde rastlanmaktadır. Gündoğdu, *agt*, s. 244.

³² Hafız Tanış, *age*, s. 150.

³³ Ükten, *age*, s. 202-203.

³⁴ Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydullah-Name*, Pervod s.Tadjikskogo s Primeçaniyami çlena- korrespondenta Akademii Nauk UzSSR Professora A.A. Semenova, Izdatel'stvo Akademii Nauk UzSSR Taşkent, 1957, s. 223-224.

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ (ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)

XVI. yüzyılda Buhara Hanlığı'nın toprak politikasına ilişkin çok sayıda resmi evrak mevcuttur. Belge sayısı ve çeşitliliği Buhara Hanlığı'nın toprak ve vakıf sistemine dair zengin fonları gözler önüne sermektedir. Sadece Özbek Sovyet İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü koleksiyonunda 2.700'den fazla hakiki vakıf kaydı bulunmakta ve koleksiyonunun en kalabalık kısmını feodal toprak mülkiyetine ilişkin belgeler oluşturmaktadır. Bunlar öncelikle feodal sistemin ekonomik temelini incelemesi açısından önemlidir. Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, Buhara Emirliği Kuşbegi Fonu, XV-XIX. yüzyıllar boyunca bölgesel yönetimlerin fonları, arazi vergisi komisyonları, Hive Hanı İdaresi fonu vb. belgeleri barındırmaktadır.³⁵ Bu tarihi belgeler incelendiğinde Astrahanîler devrinde de toprağın güçlü Özbek boyları arasında dağıtıldığı görülmektedir.³⁶ Misal Astrahanî hükümdarı İmamkulu Han'ın emirlerinden Yalangtuş Bey en fazla mülke sahip bey olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan Yalangtuş, XVII. yüzyıl Özbek Hanlığı'nın büyük feodal lordu olarak tanımlanabilir. Yalangtuş Bey tarihi vesikalarda her ne kadar en büyük toprak sahibi olarak tanımlanmamış olsa da belgeler onun Semerkant'ı birkaç on yıl yönettiğini ve görkemli binaların inşası için çalıştırabildiği 300 kadar köleye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Daha da önemlisi büyük fonlarla desteklediği ordusuyla düşmana karşı seferler tertip ettiğini bildirmektedir. Nitekim Yalangtuş Bey sahip olduğu bu güçle adeta merkezi idareden bağımsız hareket etmeye başlamıştır.³⁷

Kuşbeyi koleksiyonundaki belgeler Yalangtuş Bey'in 1606 yılında Semerkant tümenine³⁸ bağlı Aferinkent'teki arazisini Ahrar³⁹ ailesine mensup birinden satın aldığını göstermektedir. Arazi alanı belgede belirtilmemiştir. Ancak Yalangtuş Bey'in o zaman için çok büyük bir miktar olan 4300 tanga⁴⁰ bedel ödediğine bakılırsa geniş bir mülk satın aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca belgede söz konusu arazinin tarıma elverişli bir yer olduğu belirtilmiştir.

Yalangtuş Bey, 1631'de Şehrisebz'de 52.500 tangaya 1100 tanablık⁴¹ yer satın almıştır. 1650'de ise Semerkant tümeni Şavdar'daki Aşur Kuşbegi'nin oğullarına ait bahçe ve arazinin bir bölümünü satın almıştır. Bu tümenin bir başka bölgesinde ise Yalangtuş Bey'in vakıf olarak miras bıraktığı topraklar mevcuttur.⁴² İmamkulu Han, Yalangtuş Bey'in tüm topraklarının vergilerden muafiyetini ibraz eden bir kararname hazırlatarak bu topraklara tanha statüsü kazandırmıştır.⁴³

Yalangtuş Bey iki Medrese, (Şirdar ve Tillakari)⁴⁴ inşa ettirmiştir. Ayrıca bazı toprakları vakfa dönüştürmüştür ki bu yerler; Semerkant'ın Buryaçi ve Karayagaç köyleri Sagdi Kalan Akhasantepe ve Oktepe'dir. Aferinkent bölgelerinde; Nahri Haydar, Ok Muhammad-soy, Atalık-Kışlak, Pehlivankuşu, Karasu ve Aimabad, Anhar bölgesinde Argunşah, Tatkent bölgesinde Bagurtak, Dahay Hinduvan, Hoca Gançola, Namazgâh Kavala, Mavaliyan, Daştak ve Muhammadçap'tır. Toplamda, Yalangtuş Bey kendi arazilerinden en az 26'sını vakfa dönüştürmüştür. Şehrisebz'de yukarıda bahsi geçen topraklar buraya dâhil edilmemiştir. Kısaca Yalangtuş Bey'in anıtsal binalar inşa etmesine ve uzak diyarlara seferler tertip etmek için birlikleri donatmasına olanak sağlayan serveti ve gücü adına kayıtlı topraklardan elde ettiği gelire dayanmaktadır.⁴⁵

İmamkulu Han'ın tanha bahsettiği gruplardan biri de Cûybâr Şeyhleri'dir. Bu Nakşibendî Şeyhlerinin desteğini alarak iktidarını güçlendirmek isteyen İmamkulu Han onlar ile iyi ilişkiler geliştirmiştir. Örneğin Hoca Haşim'in geniş mülklerden istifade etmesini sağlamıştır.⁴⁶ Maverâünnehir'deki Nakşibendî manevi otoritesi, büyük ölçüde Hoca Ubeydullah Ahrar, Hoca Ahmed Hasanî ve Hoca Muhammed Cûybârî'nin soyundan gelen üç şeyh ailesiyle sınırlandırılmıştır.⁴⁷ Bu ruhani liderlerin mevcut iktidarı onaylaması meşruiyetin kazanımı için

³⁵ Özbekistan arşivleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akmal Yakubov, "Özbekistan'da Çağdaş Arşivler Oluşturulmasının Tarihi", *ATDD*, III/10, ss. 128-138.

³⁶ M.A. Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVII Pervoy Polovine XIX Veka*, C.I, İzdatelstv "Fan" Uzbekskaia Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika, Taşkent 1966, s. 104.

³⁷ Abduraimov, *age*, C. I, s. 68.

³⁸ Bu kelime bölge ya da vilayeti tanımlamaktadır. Bkz. Shavkat Butayev-Abbos Inisqulov, *English-Uzbek Uzbek-English Dictionary (Inglizcha- O'zbekcha O'zbekcha- Inglizcha Lug'at, O'zbekiston Respublikasi anlar Akademiyasi, Fan Nashriyoti, Taşkent 2008, s. 752.*

³⁹ Nakşibendiye tarikatının üç önemli temsilcisinden biri olan Hoca Ahrar Semerkand, Buhara, Taşkent, Karşi gibi şehirlerde birçok dükkân, bahçe, köy, mezra ve sulama kanalı satın almış bunların bir kısmını cami, medrese ve tekkelere vakfetmiştir. Bkz. Necdet Tosun, "Ubeydullah Ahrar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 19-20.

⁴⁰ Buhara Hanlığı para birimidir. 30 bakır dinara eşittir. Avaz Muhammad Attor Hoqandî, *Tarixi Jahonnamoyi*, Sarq Yuldizi Jurnalı, 8-son, 1991, s. 139.

⁴¹ Tanab;399 metreya tekabül eden fars ölçü birimidir Bkz. M.Ş. Holov, *Kniga " Babur-Name" kak metrloğičeskiy istoçnik*, Nauoka ta naukoznavstvo, No.1, 2008, s. 127.

⁴² Abduraimov, *age*, C. II, s. 123.

⁴³ Abduraimov, *age*, C. II, s. 68.

⁴⁴ Şirdar Medresesi İmamkulu Han'ın askeri valisi Yalangtuş Bahadır tarafından İmamkulu Han adına mühendis Hakkak İşana Vali'nin sorumluluğunda Abdülcebbar'a inşa ettirilmiştir. Registan meydanındaki üç önemli eserden birisidir. Tillakari medresesi ise meydanın yola bakan tarafının aksi istikametinde yerleştirilmiş ve Timurlu tarzında inşa edilmiş bir medresedir. Bkz. Yaşar Çoruhlu, "Şirdar Medresesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 191-192.

⁴⁵ Abduraimov, *age*, s. 124.

⁴⁶ Ivanov P.P., *Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov, k İstorii Feodal'nogo Zemlevladieniya v Sredney Azii v XVI-XVII. vv.*, İzdatelstova Akademii Nauk SSR, Moskva, Leningrad 1954, s. 77.

⁴⁷ Thomas Welsford, *Four Types of Loyalty in Early Modern Central Asia*, Brill Publishing, Bostan 2013, s. 70-71.

önem arz etmiştir. O yüzden Özbek hanları şeyhlere çeşitli hediyeler sunmak, onlar adına meclisler düzenlenmek ve tabiri caizse onlardan ruhsat almak durumunda kalmışlardır.⁴⁸ Cüybâr Şeyhleri ise kendilerine tahsis edilen vakıf gelirleriyle Buhara'nın iktisadi gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Vakıf mülklerinden alınan gelirler medrese, mescit ve mezarlıkların yapımına, medreselerde ders veren öğretmenler ve imamların istihdamına aktarılmıştır. Özellikle Hoca Muhammed İslam ve Hoca Sadi'nin faaliyetleri ticareti canlandırmıştır.⁴⁹

Büyük toprak bağıışı noktasında dikkat çeken bir başka konu İmakulu Han'ın Taşkent Şeyhi Arif Han'a verdiği arazidir. Zira han, Taşkent'e bağlı bir köyü üzerinde yaşayan köylülerle birlikte Arif Han'a bağışlamıştır. İlgili belgelerde şeyhin varlıkları köylüler, araziler ve gayrimenkuller şeklinde sıralanmıştır. Ayrıca belgede bu topraklardan vergi tahsil edilmediği, köylülerin iki desyatına⁵⁰ ve diğer vergileri (mükkerri, ihracat, algat ve amalat gibi) Şeyh Arif Han'a vermekle yükümlü olduklarından bahsedilmiştir. Bir başka mülk sahibi kişi Mir Muhammed Tahir'dir. Hanın tahsildarlarını sahip olduğu topraklardan atmak ve burada oturan köylüleri tek başına sömürmek isteyen Mir Muhammed Tahir, İmamkulu Han'dan bu toprakların üçte ikisini hazineye kabul etmesini ve üçte birini vergiden muaf saymasını istemiştir. 21 Ağustos 1620'de İmamkulu Han, Rahim Bey Pervaneci'ye Miyankal bölgesinde yer alan Hamid köyünü ve bu köyün iki katı büyüklüğünde iki arazi parçasını satmıştır. Satış senedinde hanın sattığı tüm arazilerin devlete ait olduğu yazılıdır. Arazilerden her birinin değeri 15.000 tanga olarak belirtilmiştir. Bu satışla anlaşılıyor ki Özbek hanı, devlete ait toprakların satışlarını gerçekleştirip elden çıkarma hakkına sahiptir.⁵¹

İmamkulu Han tarafından verilen bir buyrukta beylerinden Emir Burhan'a ait toprağın atalarından miras yoluyla geçtiği, şahsın söz konusu bölgenin tek hâkimi olduğu ve hiçbir yöneticinin buradaki hakka karışamayacağı açıkça belirtilmiştir. Her yıl yeniden görevlendirme veya atama gerektirmediği belgede aktarılmıştır.⁵² Bir başka örnekte ise İmamkulu Han, Hamid Kışlak'ın topraklarını vergiden muaf tutmuş ve bundan sonra bu topraklar Mülk-ü hür adını almıştır. İmam Kulu Han'ın halefi Abdülaziz Han'ın da devlet arazilerini sattığına dair çok belge mevcuttur. 1657'de Abdülaziz Han, Kamat tümenindeki devlet arazisinin 2700 tanabasını Hoca Kalan'a satmıştır. 10 bin tanga ve kalan 900 tanabandan haraç karşılığında 1.800 tanaba geri almıştır. Abdülaziz Han Semerkant bölgesinde de geniş araziler satmıştır. Görünüşe göre satın alınan arazi, değerinden çok düşük bir fiyata alıcı bulurken yerel beyler de düzenlenen kadı belgeleriyle devlet topraklarının hukuki sahipleri olmuşlardır.

Buhara Hanlığı'nda arazi alım satımının kuralları vardır. Öncelikle Buhara'ya bağlı topraklar dört türe ayrılır. Bunlar: Mülk-i Hür, Mülk-i Halis, Mülki Haraci ve Emlak'tır. Bir devlet arazisinin satın alınarak, hükümdarın üçte ikisini yasal olarak reddettiği ve geri kalan üçte birinin, alıcıdan başka hiç kimsenin tasarruf etme hakkının bulunmadığı, vergiden muaf tutulan topraklar mülk-i hür topraklar olarak geçmektedir. Şöyle ki zengin kimseler devlet arazisinden bir bölgeyi satın alırlar. Han arazinin üçte ikisini satarken geri kalan kısmını da mülk-i hür olarak ilan eder. Her türlü vergiden muaf tutulan bu toprakları, satın alan kişi haricinde kimse ekip biçemez. Nitekim bu uygulamayla büyük devlet arazileri yavaş yavaş özel mülk sahiplerinin eline geçmiştir.⁵³ Toprak sahipleri vergi ayrıcalıkları elde etmişlerdir. Sonuç olarak kendilerini tamamen bağımsız arazi sahipleri haline getirmişlerdir. XVIII. yüzyılda arazi sahiplerinin ekonomik ve siyasi gücü sürekli artarken merkezi otorite ise zayıflamıştır. Bu yüzyılda Özbek askeri milislerinin (Nökerler) alt kademesini oluşturan bahadırlar, 11-23 tanab, Mirzabaşı 25-35 tanab, Cebeciler 40 tanab ve Karavulbegi 47 tanablık yerler satın almışlardır. Pervaneci, Dadha gibi daha büyük rütbeliler ise çok daha büyük arazilerin sahibi olmuşlardır.⁵⁴

Ubeydullah Han (1702-1711)'a ait bir kararnamede köylerde vergi tahsilatı yapanlar hâkim, âmil, erbâb, kethüdâ ve ustabaşı olarak isimlendirilmişlerdir. Bazı vergilerin toplanması sırasında para yerine kullanılan tanaban ve avârizât ile devletin özel araziye işleyen köylülere dayattığı sayısız vergiden (hashar, bigar, mardikar ve cuftig) bahsedilmektedir. Ayrıca Buhara Hanlığı'nın toprak yönetiminde "amlak" olarak bilinen eski bir uygulama ile karşılaşmaktadır. Bu uygulama gereği devlet görevlileri vergilerini toplamadan önce çiftçiler hasat edilen tahılı harcayamazlar. Vergi memurları satışı engellemek için tahılı mühürlerler. Darugalar her köyde, hasadı izleyen ve tahılı kil mühürlerle mühürleyen özel gözetmenler görevlendirmişlerdir. Böylece köylü, ne kadar ihtiyacı olursa olsun mühürlenmiş tahılı alamaz.⁵⁵ Daha önce bahsedilenlere ek olarak, Aşur Kuşbegi, Özi Timur Bey Pervaneci, Hoşhal Bey Divanbegi, Can Fulad Divanbegi, Yargıç Mirakşah Hoca Kalon, Mir

⁴⁸ Muhammed Talib, *Matlubu't-Talibin Özbek tilige tercime*: Gulam Kerimi- Erkin Mirkamilov, Ebu Reyhan Beruni Namındaki Şark Kolyazmaları merkez, Maverâünnehir Neşriyatı, Taşkent 2016, s. 217-218.

⁴⁹ J. M. Shodiyev, *Buxoro Amirligi Davlatchiligining Rivojlanishi*, Özbekistan Respublikası Adliya Vazirligi Taşkent Davlat Yuridik İnstitutu, Taşkent 2010, s. 76.

⁵⁰ Desyatına 2400 metrekare veya 1,09 hektar alan için alınan vergiye verilen addır. <https://dic.academic.ru/searchall.php?SWord=Desyatina&from=ru&to=xx&did=&styp=, ET:14.01.2022>.

⁵¹ Abduraimov, *age*, C. II, s. 42.

⁵² *İmamquli Hujjeti*, Özbekistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi, Kuşbegi fonu, 294 numaralı belge, Taşkent, Özbekistan.

⁵³ Abduraimov, *age*, C. II, s. 46.

⁵⁴ Abduraimov, *age*, C. II, s. 47; Abdülaziz ve Ebulfeyz Han'a ait toprak bağışları için bkz. *Materiali Po İstorii Ura Tyube XVII-XIX Vekov*, ed: A.A Semenov, O.D.Çehoviç, Akademia Nauk Tadzhikskai SSSR İnstitut İstorii, Moskva 1963.

⁵⁵ Abduraimov, *age*, C. II, s. 43.

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ (ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)

Abdulkayum, Şeyhülislam ve diğerlerinin yayınlanan belgelerde büyük toprak sahipleri olarak isimleri geçmektedir. Kısaca özel mülkiyete dönüşen arazilerin büyüklüğü yüzlerce ve binlerce tanaba olarak hesaplanmıştır. Bu topraklar özel mülkiyet olması şartıyla (mülk, mülk-i halis veya mülk-i zararhid) satılmış, takas edilmiş, bağışlanmış veya ipotek edilmiştir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere zamanla devlet arazisi miras yoluyla sahiplenilebilir hale getirilmiştir.⁵⁶

SONUÇ

Toplumların sınıflara ayrılması ve güç odaklarının niceliksel artışında en önemli etken mülkiyet sahipliği ve idari rütbelerdir. Toprak ihsanı olarak adlandırılan her türlü sistem tıpkı soyurgal ve tanha uygulamasında olduğu gibi ülke topraklarının mamur edilmesi ve genişlemesi felsefesinden yola çıkılarak uygulanmıştır. Toprağa bağlı yerleşik düzeni benimseyen pek çok devlet ülke topraklarının işletilmesini teşvik etmiş ve politikalarını bunun üzerine şekillendirmiştir. Göçebe yaşam tarzından şehir hayatına geçen Özbekler de ilk olarak Muhammed Şeybanî Han önderliğinde yerleşik hayata entegre olmuşlar ve ardından Türk-Moğol ve İslam kültürü üzerine yeni bir yaşam inşa etmişlerdir.

Bu entegrasyondaki en önemli etken göçebe topluluğun toprağın tasarrufu üzerindeki çabasıdır. Buradan hareketle Özbekler Maverünnehir coğrafyasına adım attıklarında karşılaştıkları toprak tasarrufu uygulamalarından ihsan ve vergi muafiyetine dayalı kaynakları kullanma fikrini benimsemişlerdir. Hükümdarların ülke fetihlerine teşvik ve bayındır bölgelerin artırılması yönündeki eylemlerinden olan soyurgal uygulaması zamanla beylerin özerk idaresine dönüşmüştür. Sonraki dönemlerde toprak sahipleri, hanların iktidarına ortak olmaya başlamışlardır. Özellikle merkezi otoritenin zayıf olduğu kriz dönemlerinde beyler hanın otoritesinin dışına çıkıp bağımsız hareket etmişlerdir.

Burada boy beyleri ve hanedan üyelerinin baskı ve kısıtlama olmaksızın hareket etmeleri yerel idare üzerinde denetim mekanizmasının işlemediğini göstermektedir. Soyurgal ve tanha gibi uygulamalar zamanla sahibine geniş yetkiler sağlamış ve bu toprakların aile üyelerine intikal etmesi ile devlet kontrolü sonlanmıştır. Merkez yönetimin yaşadığı otorite sorunu yerel yönetimlerdeki bozulmalara da yol açmıştır.

KAYNAKÇA

Abdullah bin Muhammed bin Ali Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma, ve 608 no'lu yazma, Özbekistan Bilimler Akademisi Taşkent El -Biruni Şark Şinaslık Enstitüsü.

ABDURRAIMOV, M.A, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVII Pervoy Polovine XIX Veka*, C. I-II, İzdatelstv 'Fan' Uzbekskaaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika, Taşkent 1966.

ALPARGU, Mehmet, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, Ankara 1995.

_____, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. 8, Edt. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 557-605.

Avaz Muhammad Attor Hoqandî, *Tarixi Jahonnamoyi*, Sarq Yuldizi Jurnalı, 8-son, 1991.

BURTON, Audrey, *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Routledge Press, New York 2019.

BUTAYEV Shavkat - Abbos Irisqulov, *English-Uzbek Uzbek-English Dictionary (İnglizcha- O'zbekcha O'zbekcha- İngilizcha Lug'at, O'zbekiston Respublikası anlar Akademiyası, Fan Nashriyoti, Taşkent 2008.*

ÇORUHLU, Yaşar, "Şirdar Medresesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 191-192.

DEMİRCİ, Mustafa, "İktâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, ss. 43-47.

"Desyatina" <https://dic.academic.ru/searchall.php?SWord=Desyatina&from=ru&to=xx&did=&stype=>, ET:14.01.2022.

Fazlullah bin Ruzbehan Huncî, *Mihmânnâme-yi Buhara (Târîh-i Padişâhî Muhammed Şibanî)*, yay. haz. Menuçehr Sütüde, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1341.

FRAGNER, Bert, "Social, and İnternal Economic Affairs", *The Cambridge History of İran in Seven Volume 6 The Timurid And Safavid Periods*, Edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, United Kingdom 1986.

GÜNDOĞDU, Abdullah, *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanîler Devri 1512-1740)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

⁵⁶ Ükten, *age*, s. 202.

GÜZELDİR, Muharrem, *Abuşka Lügati*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002.

Hafız Taniş İbn Mir Muhammed Buharî, *Abdullah-name “Şerefnamayı Şahi”*, Fars Dilinden Sadık Mirzayev Tercümesi; ilmi muharrir, neşreden, söz başı ve izahlar müellifi, Boriboy Ahmedov, C. I-II, Taşkent 1966.

Haidar, Mansura. *Central Asia in the sixteenth Century*, Manahor Publishings, New Delhi 2002.

HOLOV, M.Ş., Kniga “Babur-Name” kak metrlogičeskiy istočnik, Nauoka ta naukoznavstvo, 2008.

İmamquli Hujjeti, Özbekistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi, Kuşbegi fonu, 294 numaralı belge, Taşkent Özbekistan.

İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî II. Cilt-2. Kitap 4-5-6. Kısımlar*, çev. Ali Genceli, Yay. Haz. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2019.

J. M. Shodiyev, *Buxoro Amirligi Davlatchiligining Rivojlanishi*, Özbekistan Respublikası Adliya Vazirligi Taşkent Davlat Yuridik İnstituti, Taşkent 2010.

Khwandamir, *Habibu's-siyar Tome Three, The Region of the Mongol and Turk Part Two: Shahrukh Mirza – Shah İsmail*, Translated and Edited by W. M. Thackston, Harvard University, Cambridge 1994.

KILIÇ, Nurten, “*Siyasal Kültürde Değişim: Şeybanî Han ve Özbek Siyasal Oluşumu*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999.

LAMBTON, Ann K. S., *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue*, St. Martin's Press, New York 1991.

MACİT, Abdulkadir, *Şeybânî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, Ankara 2016.

Materiali Po İstorii Ura Tyube XVII-XIX Vekov Edt. A.A Semenov, O.D.Çehoviç, Akademia Nauk Tadjikskai SSSR İnstitut İstorii, Moskva 1963.

Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydullah-Name*, Perevod s.Tadjikskogo s Primeçaniyami çlena-korrespondenta Akademii Nauk UzSSR Professora A.A. Semenova, İzdatel'stvo Akademii Nauk UzSSR Taşkent 1957.

Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi: Geride Bıraktıklarımızın Hikâyesi*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Muhammed Talib, *Matlabu't-Talibin*, Özbek tilige tercime: Gulam Kerimi- Erkin Mirkamilov, Ebu Reyhan Beruni Namında Şark Kolyazmaları Merkezi, Maverayünnehir Neşriyatı, Taşkent 2016.

MÜFİT, Sadık Bilge, “Bir Toplumsal Sınıf İmtiyazı Olarak Osmanlı Devlet’nde Vergi Muafiyeti”, *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi*, S. 28, 2012, ss. 385-406.

Niyazi el- Lügatu'n – Neva'iyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagata'iyye= Nevâî'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar, Haz: Mustafa S. Kaçalın, TDK Yayınları, Ankara 2011.

ÖLMEZ, Mehmet, “Dil verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni”, *Trans Turcic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, İstanbul 2010.

_____, *Mahbûbû'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Ortaçağ Türk -İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

SATO, Tsugitaka *State and Rural Society in Medieval İslam: Sultans Muqta's and Fallahun*, E.J. Brill, Tokyo 1997.

Şeyh Süleyman Efendi, *Çağatayca-Osmanlıca Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Yayınları, Tıpkı Basım, C. 13, İstanbul 2003.

TOGAN, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

TOSUN, Necdet, “Ubeydullah Ahrar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 19-20.

ÜKTEN, Selim Serkan, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı(1500-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ
(ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)

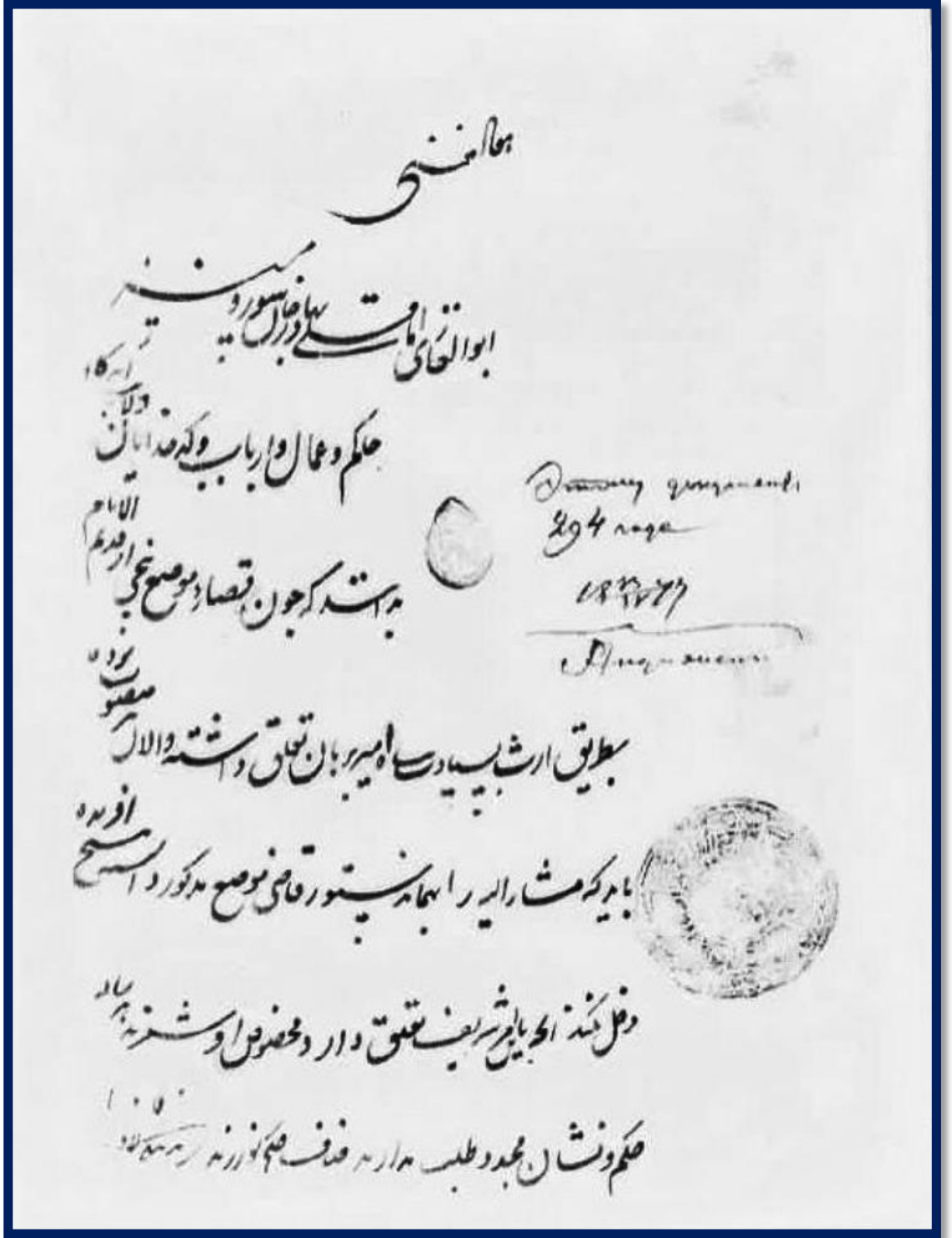
_____, Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci", *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss. 65-94.

VERLAG, Harrossowitz, "History of Historiography of Post Mongol Central Asia and The Middle East: Studies in honour of John E. Woods", *Journal of The Royal Asiatic Society*, 17(2), ss. 214-218.

WELSFORD, Thomas, *Four Types of Loyalty in Early Modern Central Asia*, Brill Publishing, Boston 2013.

YAKUBOV, Akmal, "Özbekistan'da Çağdaş Arşivler Oluşturulmasının Tarihi", *ATDD*, III/10, ss. 128-138.

Ek1: İmam Kulu Han'ın beylerinden Emir Burhan'ın sahip olduğu topraklarla ilgili hükmüdür. Yıl: 1050/1640-1641.

**BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ
(ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)**